https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306
Document Type: Research Paper
Vol. 15, Issue 2, No.58, Summer 2023
Received: 03/08/2022 Accepted: 24/01/2023

Using the Conceptual Framework of "Limited Access Order" to Interpret the Changes in the Sassanid State

Mazaher Ziaei*
Independent Researcher
mazaherziaei@gmail.com

Abstract

Interpreting trends in the Sassanid state, the practices of which have been the basis for subsequent Iranian states, can deepen the knowledge of Iran's history. Various interpretations have been presented for its rise, the great kings, the Mazdakian movement, and its fall. This paper supposed that using a theoretical framework for interpreting all the events could provide a more comprehensive and integrated interpretation. Since the developers of the conceptual framework of the "natural state" have considered it a framework for interpreting the written history of humans, the main question of the current research was whether this conceptual framework could provide a satisfactory interpretation of trends in the Sassanid state. Therefore, this study was based on an analytical-descriptive method and a library approach. In the viewpoint of "natural state", a state incorporates a coalition of elites, who exercise their control over the society's political, military, economic, religious, and administrative activities to provide them the highest rent. Therefore, the state's changes are those occurring to the coalition members, who may be important due to changes in the situation. In this article, the satisfactory ability of this framework to interpret important events in the Sassanid state, regarding the roles of the coalition members in the production of rents and acts of violence, was shown in a 5-period classification, the characteristics of each of which were then presented.

*Corresponding author

2322-5181/ © 2023. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

: 10.22108/JHR.2023.134557.2394
:20.1001.1.20086253.1402.15.2.5.0

Introduction

Various theories and concepts can be used to explain and interpret historical trends. Recently, some scholars pivoted on Douglas North and Nobel Prizewinner, in the economics provided in 1993, have presented a conceptual framework named "A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History." In this conceptual framework, violence control is considered the main problem of social order. According to how political, military, economic, religious, and educational activities are organized to control violence, these orders are classified into "limited access order" and "open access order." In the "limited access order" of the state, which is called the "natural state," there is a "dominant coalition" consisting of the powerful members of the society, who provide maximum rent for themselves by limiting access to valuable resources and activities. In an "open access order," access to these resources and activities is free for the public.

The Sassanid state is the last ancient Iranian state and many of the procedures and organizations in the subsequent states in Iran were based on the arrangements of this dynasty. Therefore, a better understanding of how changes have occurred in the Sassanid state and what have been their causes can help better comprehend Iran's entire history. So far, various interpretations have been given for its events and trends, the overall structure of the state, the roles of the great kings, the Mazdakian movement, and, most importantly, why and how it fell. However, these explanations have been often inconsistent; thus, it is necessary to try for a satisfactory description of the causes of the fall of the Sassanids.

Materials and Methods

This research assumed that using a single theoretical framework, i.e., the conceptual framework of "natural state", for interpreting all the events of the Sassanid state could lead to a more comprehensive interpretation, contribute to a deeper understanding and even provide a new sight. Therefore, the main question was whether the conceptual framework of "natural state" could provide a satisfactory interpretation of the changes in the Sassanid state. Hence, collecting the required information was based on a library procedure and the research followed an analytical-descriptive method.

Research findings

The investigated period was divided into 5 periods with the 4 events of the death of Shahpur I and II, Qabad's restoration to the throne, and the removal of Khosrow Parviz.

The coalition of the first period included the Shah, the Sassanid family, and their army. The shah had a complete control over the coalition. In the second period, the competition between religious elites ended in favor of Zoroastrian clerics. In the third period, these members continued in the form of a fragile coalition with a weak king, which was accompanied by an increase in the roles of bureaucrats. Towards the end of this period, drought and invasion of nomadic tribes caused many problems for the coalition. As the fourth period started, the Shah managed to establish himself as the dominant power of the coalition. Qobad and his son, Anoushirvan, reformed the taxes, as well as the military and judicial systems. These reforms increased the wealth of the coalition members, especially the Shah, but resorting to violence by successful commanders, who now had money and forces, became frequent. The fourth period ended with violence between the Shah and military commanders, leading to the removal and execution of Khosrow Parviz. The fifth period began with the internal competition, which almost destroyed the Sassanid dynasty. With the aggressive pressure of the Arabs and lack of agreement between the militants, no powerful coalition was formed and the Sassanid government collapsed.

Discussion of Results & Conclusion

For the first time, the satisfactory ability of the conceptual framework of "natural state" in interpreting a state's changes was evaluated. By examining the sources of rents in each period, the changes in the coalition corresponding to the process of specific events and the developments were interpreted.

Based on the above conceptual framework, when the rent was higher and the king's role in its production was greater, the coalition was stronger. Also, the succession of a powerful and rich king could result in a violent competition. Changes in the king’s position, and economic rents in different

periods, as well as the existence of powerful kings like Shahpur I and II, Anushirvan, and Khosrow Parviz led to the expectation of the descending order of strength in the first, second, third, fourth, and fifth periods. From the point of view of change in the positions of other members of the coalition, it could be said that the roles of the families fluctuated, but were overall weakened. The clerics became members of the coalition from the time of Bahram II. In the fourth and fifth periods, their power was slightly adjusted. The teachers' roles increased until the end of the third period though not much until they became members of the coalition from the time of Anoushirvan. After Anushirvan, the professional soldiers gained power quickly and got to the greatest power in the end.

Keywords*:*
Limited Access Order, Sasanian, Natural State, Professional Military Members, Nobles

References:

Anoushe, H. (1983). *The translation of Yarshater's history of Iran: From the Seleucid empire to the collapse of Sasanian Empire*. Tehran: Amir Kabir Publication (in Persian).

Azad Aramaki, Gh. (1981). *The translation of North's structure* and change in economic history. Tehran: Ney Publication (in Persian).

Azarniyosheh, A., & Salehi, K. (2011). Iranian peasants in the process of transition from the 4. 4. Sasanian period to the Islamic period. *Historical Researches of Iran and Islam, 11*(6), 1-16.

Badamchi, H., & Gholami, M. (2013). Sasanian tax system and financial reforms of Khosrow Anoushirvan. *Quarterly Journal of Historical Researches, 8*(26), 49-72.

Cosmo, N. D., & Maas, M. (2018). *Empires and exchanges in Eurasian late antiquity: Rome, China, Iran, and the steppe, ca. 250-750*. Cambridge: Cambridge University Press.

Daryaee., T. (2009). *Sasanian Persia format: Hardcover*. New York: MacMillan Publishers.

Daryaee, T. (2011). *The Oxford handbook of Iranian history*. Oxford: Oxford University Press.

Daryaee, T., & Rezakhani, K. (2017). The Sasanian Empire. In: *King of the seven climes: A history of the ancient Iran world (3000 BC – 651 CE)*. Jordan Center for Persian Studies at the University of California, Irvine, 2017, pp. 155-197.

Farahani, A. (2020). Archaeology of the Sasanian Empire. In *Encyclopedia of Global Archaeology*. (n.p).

Frye, R. N. (1983). The political history of Iran under the Sasanians. The Cambridge *History* of Iran, *3*(1), 116-180 (in Persian).

Howard-Johnston, J. (2012). The late Sasanian army. In: Bernheimer, T. & Silverstein, A. (Eds.) *Late Antiquity: Eastern Perspectives*. Exeter: Short Run Press, p. 87-127.

Imanpour, M., & Gilani, N. (2010). The role of ancient families in the rise and fall of Iranian dynasties in ancient Iran. *Journal of Historical Researches, 2*(3), 41-56.

Jalilian, S. (2017). The conflict of the clans with the image of Sassanid princely rule. *Journal of Historical Researches, 8*(2), 55-83 (in Persian).

Jalilian, S. (2018). Conflict and agreement of the members of great families and grandees with the king in the sassanid era (from the Rise of Sassanid to the reign of Ghobad I). *Journal of Historical Researches, 10*(1), 203-227 (in Persian).

Kazemzadeh, K. (1969). *The translation of Inostrantsev's studies about the Sasanians.* Tehran: Book Translation and Publishing Company.

Khosrosani, A. (2020). A critique of the book decline and fall of the Sasanian Empire: The Sasanian–Parthian confederacy and the Arab conquest of Iran. *Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences, 20*(6), 67-89.

Kim, H. J. (2018). *Geopolitics in late antiquity: The fate of superpowers from China to Rome*. Routledge.

Lukonin, V. G. (1983). The political history of Iran under the Sasan political, social and administrative institutions: taxes and trade. In: Yarshater, E. (Ed.). *The history of Iran*. Cambridge University Research. Translated by Hassan Anoushe. Tehran: Amir Kabir Publication. Pp. 71-145 (in Persian).

Malekzadeh, Y., & Khorashadi, S. (2021). A reassessment of two theories of Pourshariati's triple view in "Decline and fall of the Sasanian empire: The Sasanian-Parthian confederacy and the Arab conquest of Iran". *Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences*, *21*(8), 397-416.
Matloubkari, E. (2019). An introduction to the foundations of legitimacy in the Sassanid government. Tehran: Negaheh Moaser Publication (in Persian).
McDonough, S. (2011). The legs of the throne: Kings, elites, and subjects in Sasanian Iran. *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives*, 290-321.
Minui, M. (1975). *Letter of Tansar to Gushnasb*. Tehran: Kharazmi Publication (in Persian).
Moein, M. (2005). *The translation of Ghirshman's Iran from the beginning till Islam*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication (in Persian).
Nishat, S. (1971). *The translation of Tabari's history of al-rasul and al-muluk (part of Iran from the beginning to the year 651)*. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
North, D. C., Wallis, J. J., Webb, S. B., & Weingast, B. R. (2013). In the shadow of violence: Politics, economics, and the problems of development. Translated by Mohsen Mirdamadi and Mohammad Khossein Naeimipour. Tehran: Rozbeh Publication (in Persian).
North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history. Translated by Behnam Zoghi Rudsari, Tehran: Shirazeh Publication (in Persian).
Parikhanian, A. (2001). Iranian society and law. In: *History of Iran. Cambridge University Research*. Translated by Hassan Anoushe. Tehran: Amir Kabir Publication. Pp. 11-69.
Rajabnia, M. (2000). *The translation of Frye's the golden age of Persia*. Tehran: Soroush Publication (in Persian).
Reza, E. (1988). *The translation of Pigulevskaia's cities of Iran in the early Middle Ages*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication (in Persian).
Rohi, A. (1967). *The translation of Diakonov's history of ancient Persia*. Tehran: Book Translation and Publishing Company (in Persian).
Rubin, Z. (2016). Ḵhosrow II Reforms. In: *Encyclopedia* Iranica, Online Edition, 2016, available at http://www.iranicaonline.org/articles/kosrow-i-ii-reforms (accessed on 19 May 2016).
Saqibfar, M. (1999). *The translation of Wiesehofer's ancient Persia from 550 BC to 650 AD*. Tehran: Qoqnoos Publication. Retrieved from: https://taaghche.com/book/109446 (in Persian).
Saqibfar, M. (2014). *The translation of Daryaee's* Sasanian Persia: The rise and fall of an empire. Tehran: Qoqnoos Publication. Retrieved from: https://fidibo.com/book/64179.
Scott, J. C. (2017). *Against the grain: A deep history of the earliest states*. USA: Yale University Press.
Shayegan, M. R. (2013). *Sasanian political ideology*. Oxford: Oxford Handbooks Online.
Shaygan, H. (2000). The structure of government and classes during the Sassanid period. *Political and Economic Information*, (143-144), 14-31(in Persian).
Vahedi Navai, A. (2017). *The translation of Pourshariati's decline* and fall of the Sasanian Empire: The *Sasanian-Parthian confederacy* and the Arab conquest of Iran. Tehran: Ney Publication. Retrieved from: https://fidibo.com/book/95786
Yasemi, R. (1909). *The translation of Christensen's* L'empire des Sassanides. Tehran: Donya-ye Ketab Publication (in Persian).
Zaryab Khoei, A. (1989). *The translation of Nöldeke's Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden: Aus der arabischen Chronik des Tabari*. Tehran: National Art Association.
Zarinkoob, R., & Pashazanos, H. (2011). Sasanian political system (325-579 AD) and Max Weber's patrimonial-bureaucratic theory. *Journal of Historical Researches*, *3*(3), 112-99 (in Persian).

پژوهش‌های تاریخی
سال پانزدهم، شماره دوم (پیاپی ۵۸)، تابستان ۱۴۰۲، ص ۷۵-۵۹
تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۵/۱۲ ، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۴

مقاله پژوهشی

به‌کارگیری چارچوب مفهومی «نظم دسترسی محدود» برای تفسیر تحولات در دولت ساسانیان

مظاهر ضیایی* ، پژوهشگر مستقل
mazaherziaei@gmail.com

چکیده

تفسیر تحولات دولت ساسانیان به‌عنوان دولتی که بسیاری از رویه‌هایش مبنایی برای دولت‌های بعدی ایرانی بوده است، می‌تواند به تعمیق شناخت تاریخ ایران کمک کند. تفاسیر متنوع و گاه ناسازگاری برای تحولات مهم، ظهور این دولت، اقدامات شاهان بزرگ، جنبش مزدکیان و سقوط آن ارائه شده است. فرض این مقاله این است که استفاده از یک چارچوب نظری برای همهٔ حوادث، تفسیر جامع‌تر و یکپارچه‌تری را فراهم می‌کند. چون واضعان چارچوب مفهومی «دولت طبیعی» آن را چارچوبی برای تفسیر تاریخ مکتوب بشر دانسته‌اند، پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که آیا چارچوب مفهومی دولت طبیعی، قادر به ارائهٔ تفسیری رضایت‌بخش از تحولات دولت ساسانی است؟ بنابراین روش پژوهش تحلیلی-توصیفی و کتابخانه‌ای است. در چارچوب مفهومی دولت طبیعی، دولت ائتلافی از نخبگانی است که کنترلشان را بر فعالیت‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی، دینی و اداری جامعه طوری اعمال می‌کنند که بیشترین رانت برایشان فراهم شود؛ بنابراین تحولات در دولت همان تغییرات در اعضای ائتلاف یا اهمیت آنها در اثر تغییر در منابع رانت، قدرت اعضا و شرایط محیطی است. در این مقاله قابلیت رضایت‌بخش این چارچوب برای تفسیر تحولات و حوادث مهم در دولت ساسانی، با توجه به نقش اعضای ائتلاف در تولید رانت و اعمال خشونت، در یک دوره‌بندی پنج‌گانه و توضیح ویژگی‌های هر دوره نشان داده می‌شود.

واژه‌های کلیدی: نظم دسترسی محدود، ساسانیان، دولت طبیعی، نظامیان حرفه‌ای، خاندان‌ها.

---

* نویسندهٔ مسئول

2322-5181/ © 2023. Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

10.22108/JHR.2023.134557.2394
20.1001.1.20086253.1402.15.2.5.0

۱- مقدمه

نظریه‌ها و مفاهیم متنوعی را برای توضیح و تفسیر تحولات تاریخی می‌توان به کار گرفت. به‌تازگی، توسط چند صاحب‌نظر، با محوریت داگلاس نورث، برندهٔ جایزهٔ نوبل اقتصاد ۱۹۹۳، یک چارچوب مفهومی ارائه شده است که گرچه عمدتاً نظریه‌ای برای توسعه است، توسعه‌دهندگان آن مدعی‌اند به‌وسیلهٔ آن می‌توان تاریخ مکتوب بشر را تفسیر کرد (نورث و همکاران، ۱۳۹۷). در این چارچوبِ مفهومی، کنترل خشونت مسئلهٔ اصلی نظام‌های اجتماعی تلقی می‌شود و برحسب چگونگی ساماندهی فعالیت‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی، مذهبی و آموزشی برای کنترل خشونت، در دو دستهٔ «نظام دسترسی محدود» و «نظام دسترسی باز» قرار می‌گیرند. در «نظام دسترسی محدود» دولت، که «دولت طبیعی» نامیده می‌شود، یک ائتلاف، «ائتلاف مسلط»، از قدرتمندان جامعه است که با محدودکردن دسترسی به منابع و فعالیت‌های ارزشمند، حداکثر رانت را برای خود فراهم می‌کنند. در یک «نظام دسترسی باز»، دسترسی به این منابع و فعالیت‌ها برای عموم آزاد است که نشانهٔ بارز آن آزادی تشکیل هر سازمان سیاسی، اقتصادی و اجتماعی توسط آحاد جامعه است. تحولات در دولت طبیعی همان تحولات در ائتلاف است؛ تحولاتی که ممکن است ناشی از تغییرات محیطی، به‌هم‌خوردن موازنهٔ قدرت بین اعضای ائتلاف، تلاش برای حذف برخی از اعضای فعلی یا فشار قدرتمندان خارج از حلقهٔ فرادستان برای واردشدن به آن باشد (نورث و همکاران، ۵۰۷:۱۳۹۷).

این چارچوب مفهومی بر توازن بین موقعیت سیاسی (جایگاه و نقش در ائتلاف) و کسب منافع اقتصادی (سهم از رانت) برای هر عضو از ائتلاف متناسب با نقش کارکردی آن در جامعه و وجود ترتیبات اطمینان‌بخش در داخل ائتلاف تأکید می‌کند؛ بنابراین نظریه‌ای هم‌زمان سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است که تاکنون به‌وسیلهٔ آن ده‌ها مورد تحولات تاریخی، که ازلحاظ زمانی، مکانی و شرایط اقتصادی، فناوری و سیاسی متنوع‌اند، بررسی و تفسیر شده است؛ ازجمله تحولات در امپراتوری‌های آزتک (۱۵۱۹–۱۴۲۸) و کارولنژین (۸۴۰–۷۵۱) (نورث و همکاران، ۱۳۹۷). به‌علاوه قبلاً نورث از مفاهیم پایهٔ این چارچوب برای بررسی تحولات تاریخی جوامع بشری از عهد باستان تاکنون، استفاده کرده بود (نورث، ۱۳۷۹).

دولت ساسانیان آخرین دولت دوران باستان ایران است که بسیاری از رویه‌ها و سازمان‌دهی‌ها در دولت‌های بعدی در ایران براساس ترتیبات این سلسله صورت گرفته است (نولدکه، ۶۷۷:۱۳۵۸؛ فرای، ۲۳۳:۱۳۸۰)؛ بنابراین شناخت بهتر از چگونگی و علل تغییرات تحولات دولت ساسانیان می‌تواند به درک بهتر از کل تاریخ ایران کمک کند. تاکنون تفاسیر متنوعی برای تحولات این دولت ازلحاظ ساختار کلی دولت، تحولات مهم مانند ظهور این دولت، اقدامات شاهان بزرگ، جنبش مزدکیان و از همه مهم‌تر چرایی و چگونگی سقوط آن ارائه شده است. چنان‌که نشان داده خواهد شد، این توضیحات در مواردی با یکدیگر چندان سازگار نیست و هنوز باید برای رسیدن به توضیح رضایت‌بخش دربارهٔ علل سقوط ساسانیان تلاش کرد؛ زیرا موضوعی که نولدکه حدود ۱۵۰ سال پیش مطرح کرده است، هنوز جای تأمل دارد؛ اگر ثروت خسروپرویز به‌درستی به کار گرفته می‌شد، به‌راحتی امکان سدکردن راه فاتحان وجود داشت (نولدکه، ۵۷۸:۱۳۵۸).

پژوهش حاضر فرض می‌کند که استفاده از یک چارچوب نظری مناسب برای تفسیر کلیهٔ حوادث دولت

ساسانی با تفسیر یکپارچه‌تر حوادث، می‌تواند به فهم عمیق‌تر و ایجاد مبنایی برای ایجاد درک مشترک کمک کند؛ بنابراین پرسش اصلی آن این است که آیا چارچوب مفهومی‌دولت طبیعی قادر به ارائهٔ تفسیری رضایت‌بخش از تحولات دولت ساسانی است؟

۲- مرور پیشینهٔ پژوهش

چون هدف این پژوهش تفسیر تحولات دولت ساسانی است، در این قسمت به برخی از دیدگاه‌ها نسبت‌به ساختار دولت و روند تحولات آن اشاره می‌شود. در مطالعات متعددی، طبقات حاکمه در دولت ساسانیان بررسی شده است (اینوسترانسف، ۹:۱۳٤۸؛ لوکونین، ۱۳۸۰؛ کریستین‌سن، ۱٤۸:۱۳۷۸؛ فرای، ۳۳:۱۳٦۳؛ جلیلیان، ۱۳۹۷، ۱۳۹٦؛ مطلوب‌کاری، ۱٤۱:۱۳۹۹؛ ایمان‌پور و گیلانی، ۱۳۸۹؛ نولدکه، ٦۵۹:۱۳۵۸؛ دریایی، ۱۵۰:۱۳۹٤؛ McDonough, 2011). اگر معیار تمرکز را میزان غلبهٔ شاه بر دیگر قدرتمندان حاضر در ائتلاف و میزان سلطهٔ مرکز بر پیرامون بدانیم، برخی ساختار دولت ساسانی را بیشتر متمرکز ارزیابی کرده‌اند (Daryaee & Rezakhani, 2017:162; Daryaee, 2011:162; Howard-Johnston, 2012). در مقابل پورشریعتی در عنوان کتابش این دولت را کنفدراسیون ساسانی-اشکانی دانسته است (پورشریعتی، ۱۳۹۸)؛ اما بسیاری راه میانه را رفته‌اند؛ یعنی دولت را در برخی مقاطع مثلاً زمان شاهان قدرتمند، یا در برخی زمینه‌ها مانند وجود درفش کاویان، ایدهٔ ایرانشهری و ضرب سکه (خسروثانی، ۸۰:۱۳۹۹) و برخی نواحی به‌خصوص میان‌رودان و خوزستان متمرکز و در برخی زمینه‌ها و نواحی دیگر غیرمتمرکز دانسته‌اند (McDonough, 2011). تغییرات در ترکیب دولت یا طبقات حاکم، تقریباً از طرف همهٔ صاحب‌نظران پذیرفتنی است (فرای، ۲۵:۱۳٦۳)؛ اما در تفسیر حوادث، اختلافات زیاد است. شایگان می‌گوید در پایان دولت ساسانی و استیلای عرب‌ها، «سه طبقه از طبقات پنج‌گانهٔ دوران ساسانی یعنی شهرداران، فرزندان خاندان‌های آریایی قدیم و بزرگان از میان رفتند و دو طبقهٔ آخر که «آزادان» و «دهقانان» بودند، باقی‌ماندند» (شایگان، ۳۰:۱۳۷۹). جلیلیان رابطهٔ شاه و اعضای دیگر ائتلاف، به‌خصوص خاندان‌ها را بررسی کرده و نشان داده است که چگونه شاه‌گزینی تحت تأثیر توازن قوا در بین شاه و «بزرگان» بوده است (جلیلیان، ۱۳۹۷، ۱۳۹٦)؛ در حالی که دریایی می‌گوید: «اوایل، شاه جانشین خود را تعیین می‌کرد؛ اما سپس این کار به بزرگان کشور و موبدان زرتشتی سپرده شد» (دریایی، ۱۳:۱۳۹٤). ملک‌زاده و خراشادی معتقدند که ساسانیان نه یک دولت تمرکزگرای کامل بود و نه یک کنفدراسیون، بلکه از اردشیر اول تا شاپور دوم پادشاهان سعی کردند تا شاهان محلی را با شاهزادگان ساسانی و از یزدگرد اول به بعد، با کاگزاران گسیل شده از مرکز جایگزین کنند (ملک‌زاده و خراشادی، ٤۰۷:۱٤۰۰). مک‌دونا این‌گونه جایگزینی شاهزادگان را به‌جای شاهان محلی از ابتدا تا قرن پنجم و از آن به بعد، جایگزینی با مأموران اعزامی از مرکز می‌داند (McDonough, 2011:300). زرین‌کوب و پاشازانوس، دولت ساسانی را بین سال‌های ۳۲۵-۵۷۹ مطابق نظریهٔ ماکس وبر، دولتی پاتریمونیال- بوروکراتیک دانسته‌اند (زرین‌کوب و پاشازانوس، ۱۳۹۰).

نظرات متعددی دربارهٔ علل سقوط ساسانیان ارائه شده است: فرسودگی ناشی از سال‌ها جنگ با بیزانس، آشفتگی در خاندان ساسانی، استقلال‌طلبی ایالات، سیل و ویرانی میان‌رودان، طاعون، تسلط روحانیان و به‌هم‌خوردن اتحادیهٔ ساسانی-اشکانی (پورشریعتی، ۱۳۹۸؛ دیاکانوف، ٤٦۹:۱۳٤٦؛ فرای، ۲۷۰:۱۳۸۰؛ گیرشمن، ۳٦۹:۱۳۷۲).

این مقاله درصدد است تا با به‌کارگیری چارچوب مفهومی نظام دسترسی محدود از دیدگاهی نو، تحولات در دوران ساسانیان را تفسیر کند. نگارنده به‌خصوص تصور می‌کند که در مطالعات قبلی، به نظامیان حرفه‌ای و نقش آنها در اواخر دولت ساسانی توجه کمی شده است.

۳- چارچوب مفهومی نظم دسترسی محدود (شکننده)

در طول تاریخ بشر، دو انقلاب بزرگ کشاورزی و صنعتی اتفاق افتاده است که اولی جوامع کوچک خوارک جو را به جوامع بسیار بزرگ‌ترِ تولیدکنندهٔ خوراک تبدیل کرد و دومی به ظهور جوامع صنعتی انجامید. از حدود ده هزار سال قبل با انقلاب کشاورزی، به مرور یکجانشینی، شهرها، دولت‌ها و امپراتوری‌های بزرگ شکل گرفت. نظم اجتماعی این جوامع، نظم دسترسی محدود بود که به‌جز در تعداد محدودی ازجوامع صنعتی تاکنون ادامه داشته است. نظم دسترسی محدود حاصل ائتلافی از اعضای قدرتمند یک جامعه است که هرکدام فعالیت مربوط به یک عملکرد حیاتی مانند عملیات نظامی، مذهب، تولید، تجارت، آموزش یا قضاوت را کنترل می‌کنند. ائتلاف مسلط، کنترل خشونت را ازطریق ایجاد موازنه بین انگیزه‌های قدرتمندان در عرصه‌های سیاسی و اقتصادی برقرار می‌کند؛ به این ترتیب که در یک‌سو انگیزه‌هایی در ارتباط با توزیع و سازمان‌دهی خشونت بالقوه یا قدرت سیاسی و در سوی دیگر، انگیزه‌هایی در تولید و توزیع منافع اقتصادی یا رانت وجود دارد. اعضای ائتلاف تا وقتی که منافع حفظ شرایط فعلی (رانت‌های اقتصادی فعلی ناشی از سازمان سیاسی موجود) بیشتر از منافع مورد انتظار در صورت اعمال خشونت باشد، دست به خشونت نخواهند زد؛ به این ترتیب تغییر در شرایط، مثلاً تغییر آب‌وهوا یا حملهٔ یک همسایه، یا با افزایش قدرت نسبی یک عضو، باعث تغییر در اعضای ائتلاف و یا میزان اهمیت آنها می‌شود. تغییرات در ائتلاف ممکن است با چانه‌زنی بین اعضا یا ازطریق اعمال خشونت اتفاق افتد و حتی شاید در اثر آن ائتلاف فروپاشد (نورث و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۰-۸٤).

دربارهٔ چگونگی تشکیل دولت‌های اولیه، نظریه‌های متعددی ارائه شده است (Scott, 2017)؛ اما شواهد چندان نیست که بتوان تبیین دقیقی از آن ارائه کرد. نورث و همکاران به‌منظور کمک به درک چگونگی شکل‌گیری دولت طبیعی به‌عنوان ائتلافی از اعضایی که هرکدام در گستره‌ای از فعالیت‌های نظامی، سیاسی، مذهبی و اقتصادی تخصص دارند، با ساده‌سازی از نخبگان نظامی‌شروع می‌کنند. آنها یک جمعیت، شامل تعدادی گروه کوچک خشونت‌سالار (violence specialists) را در نظر می‌گیرند که فاقد یک نیروی نظامی سازمان‌یافته است. بخش‌های مختلف جمعیت برای تأمین امنیت خود به نخبگان رأس این گروه‌های کوچک مراجعه می‌کردند؛ بنابراین نوعی رقابت بین آنها شکل می‌گرفت. بزرگ‌ترین تهدید هر گروه خشونت‌سالار، وجود گروه‌های رقیب بود. آنها مجبور بودند مسلح بمانند و به جنگ با یکدیگر ادامه دهند، مگر اینکه بدون خلع سلاح توافق کنند که هرکدام کنترل دیگران را بر بخشِ تحت تسلطشان به رسمیت بشناسد. نظر به درگیرهای مکررِ خسارت‌بار این گروه‌ها و نیز تماس دائمی با یکدیگر، چنین توافقی صورت می‌گرفت. با به رسمیت شناختن حق هر گروه برای کنترل بخش‌هایی از منابع مانند زمین، نیروی کار و تجارت، هم سطح کلی خشونت کاهش می‌یافت و هم شرایط مساعدتری برای تولید ثروت فراهم می‌شد که بهره‌مندی بیشتر هر گروه خشونت‌سالار را از منافع اقتصادی در قلمروش به دنبال داشت. این گروه‌ها

برای قابل اعتماد کردن تعهدات طرف‌ها و نیز محاسبه و توزیع رانت‌های کل جامعه، به نخبگان غیرنظامی نیاز داشتند. براساس شواهد تاریخی در تاریخ بشر، هرکدام از این نخبگان غیرنظامی، روحانیان، سیاستمداران و نخبگان اداری، بخشی از فعالیت‌های حیاتی یک جامعه را در کنترل داشته‌اند؛ بنابراین یک ائتلاف مسلط بر کل جامعه، از کلیهٔ نخبگان نظامی و غیرنظامی تشکیل می‌شد که همان دولت طبیعی است. هر نخبه در رأس یک سازمان قرار دارد و دولت سازمان این سازمان‌هاست. با این بیان، سازمان دولت یک سازمان هواداری است، به این معنی که عضویت در آن تنها در صورت وجود شرایط انگیزه‌بخش تداوم می‌یابد (نورث و همکاران، ۱۳۹۷: ٤١-٥٤).

توضیح مفهوم رانت می‌تواند به درک بهتر منطق دولت طبیعی کمک کند. در متون اقتصادی، رانت میزان بیشتربودن بازدهی یک دارایی یا فعالیت از بازدهیِ بهترین فرصت ممکن بعدی است. اهمیت رانت در این است که با محاسبهٔ آن، رفتار انسان‌ها و سازمان‌ها پیش‌بینی‌پذیر می‌شود؛ مثلاً اگر کسی که دستمزد ساعتی ۱۰ دلار درد و بهترین گزینهٔ بعدی دستمزدش ساعتی ۵ دلار باشد (رانتی برابر ۵ دلار)، با کاهش مثلاً ۳ دلار از دست‌مزدش این شغل را ترک نمی‌کند؛ اما اگر بهترین گزینهٔ بعدی دستمزدش برابر ساعتی ۹٫۹ دلار (رانتی برابر ۰/۱ دلار) باشد، با کمی کاهش دستمزد آن را ترک می‌کند. چون در دولت‌های طبیعی سازوکاری برای تولید رانت و توزیع آن بین ائتلاف مسلط است، هرچه میزان رانت بالاتر باشد، ثبات ائتلاف بیشتر است و برعکس هرچه رانت کمتر باشد، احتمال اعمال خشونت از طرف اعضای ائتلاف بیشتر است (نورث و همکاران، ۳۲:۱۳۹٦).

سهم رانت هریک از اعضا، حاصل جمع رانتِ منابع در اختیار خود، به‌علاوه سهمش از رانت مشترک است؛ بنابراین اعضای ائتلاف نوعی همکاری و مشارکت در تولید رانت و رقابت بر سر توزیع آن دارند. جانشینی فرمانروا، یکی از مهم‌ترین فرصت‌هایی است که اعضا با چانه‌زنی یا اعمال خشونت، سهمشان را از قدرت و رانت افزایش دهند.

در اینجا از بین مباحث نظری در زمینهٔ دولت‌های طبیعی، تنها مواردی به‌طور فشرده مطرح شد که در ادامه نیاز است.

٤- دولت ساسانی به‌عنوان یک دولت طبیعی

برای بررسی تحولات دولت ساسانی به‌عنوان دولت طبیعی، در این بخش منابع رانت و مهم‌ترین قدرمندانی معرفی می‌شوند که در طول عمر دولت ساسانی مدتی در ائتلاف مسلط حضور داشته‌اند.

٤-١- منابع رانت در دورهٔ ساسانی

منابع اصلی رانت در دولت ساسانی عبارتند از: مالیات‌گیری، عملیات نظامی (کشورگشایی) و توسعهٔ زیرساخت‌ها. مالیات‌گیری از فعالیت‌های اقتصادی، عمدتاً کشاورزی، مهم‌ترین منبع رانت بود. مالیات‌گیری قبل از اصلاحات انوشیروان شامل مالیات بر محصولات کشاورزی به‌صورت سهمی از محصول و مالیات سرانه بوده است (بادامچی و غلامی، ۵۲:۱۳۹۲). اصلاحات مالیاتی که توسط قباد شروع شد و انوشیروان آن را ادامه داد، دو وجه داشت، یکی تغییر نحوهٔ محاسبهٔ مالیات و دیگری تغییر سازمان وصول مالیات. نحوهٔ محاسبهٔ مالیات محصولات کشاورزی به‌جای سهمی از محصول برحسب مساحت یا تعداد دام و مانند آن (طبری، ۱۹۹:۱۳۵۱)، عمدتاً پولی (Rubin, 2016) شد. وجه دوم اصلاحات این بود که در جریان مالیات‌گیری نقش حکومت مرکزی (شاه) بیشتر شد. مالیات از فعالیت‌های بازرگانی و صنوف شهری متعلق به شاه بود (کریستن‌سن، ۱۸۷:۱۳۷۹).

عملیات نظامی، تهاجم و دفاع در مقابل دشمن خارجی، از منابع تولید رانت یا عامل حفظ رانت‌های موجود بود. کشورگشایی در غرب، اصولاً برای کنترل مبادی تجارت، به دست آوردن غنایم، گرفتن باج یا خسارت و حتی مشارکت در مقابله با دشمن مشترک بود. این عملیات همچنین دسترسی به نیروی کار ارزان و ماهر را در قالب اسیران جنگی برای آبادی مناطق مستعد میسر می‌کرد (ویسهوفر، ٤٨٢:١٣٩٦). از زمان انوشیروان به بعد، استفاده از اسیران جنگ‌جوی قبایلی در نیروی نظامی ازجمله دیگر مزایای عملیات نظامی موفق بود (دریایی، ١٦٠:١٣٩٤). عملیات نظامی‌در شرق بیشتر برای مقابله با هجوم قبایل و دولت‌هایی بود که به ثروت همسایگان غنی‌تر خود طمع داشتند. شکست نظامی در شرق گاهی به پرداخت باج به قبایل بیابان‌گرد منجر می‌شد (فرای، ٢٤٧:١٣٨٠).

برخی اقدامات موجب ایجاد شرایط مناسب برای گسترش فعالیت‌های اقتصادی می‌شد و کسب مالیات بیشتر را ممکن می‌کرد؛ مانند ایجاد دیوارهای دفاعی و قلاع برای مقابله با هجوم خارجی، ایجاد شهرها و احداث جاده‌ها، ایجاد انواع تأسیسات و بناها برای تأمین آب و انتقال آن که زیرساخت مناسبی برای کشاورزی ایجاد می‌کرد. این کارها معمولاً توسط دولت مرکزی و به‌ویژه شاه انجام می‌شد.

علاوه بر موارد فوق، برخی نظامات قضایی وحقوقی در این دوره اتخاذ شد (پریخانیان،۱۳۸۰) که به‌عنوان زیرساخت نَرم‌افزاری باعث تسهیل و توسعهٔ فعالیت‌های اقتصادی می‌شد.

٤-٢- اعضای ائتلاف مسلط

به‌طور کلی طبقات اجتماعی دورهٔ ساسانیان براساس نظر صاحب‌نظران شامل شاهزادگان، خاندان‌ها، روحانیان، نظامیان، دیوان‌سالاران (شامل دبیران)، آزادان، کشاورزان صنوف شهری و غیرشهروندان است. در این طبقات از کشاورزان به بعد جزء طبقهٔ حاکم نبوده‌اند و آزادان نیز طیف وسیع و کمتر مهمی از درباریان بودند؛ بنابراین اعضای اصلی ائتلاف مسلط در دولت ساسانی شامل ترکیبی از شاهزادگان و شهریاران، خاندان‌ها، روحانیان، نظامیان و دیوان‌سالاران، به‌علاوه شاه و خاندانش به‌عنوان محور ائتلاف بوده است. در ادامه این اعضا معرفی و نقش آنها در تولید و توزیع رانت‌ها و رقابت‌ها به‌صورت فشرده بیان می‌شود.

شاه و خاندان او

شاه مهم‌ترین عضو ائتلاف و محور آن بود و اغلب فرماندهی عملیات نظامی را بر عهده داشت؛ بنابراین در تولید و سهم از توزیع رانت‌های ناشی از عملیات نظامیِ موفق، بیشترین نقش را داشت. بدیهی است که شکست عملیات نیز بیشترین خسارت را به شاه می‌زد؛ چون شاهان ساسانی زمین‌های حاصلخیز میان‌رودان را در اختیار داشتند (ویسهوفر، ٤٠٦:١٣٩٦)، مالیات ناشی از بازرگانی و صنوف شهری به شاه می‌رسید (پیگولوسکایا، ٣٥٢:١٣٦٧). آنها انگیزهٔ زیادی برای ایجاد زیرساخت‌های توسعهٔ کشاورزی و بازرگانی داشتند.

از موضوعات بسیار مهم در حکومت‌های خاندانی، مانند ساسانیان، رویهٔ جانشینی است (فرای، ۱۳۸۰). انتخاب پادشاه از خاندان ساسان قاعده‌ای مناسب برای کاهش تنش بود؛ زیرا هم تسلط مورثی را در هر خاندان توجیه می‌کرد و هم کم‌بودن تعداد مدعیان به نفع هریک از خاندان‌ها بود. این قاعده، به‌جز در اواخر دوره کاملاً رعایت شد. بعد از مرگ شاهان قدرتمند، رقابت‌هایی شدید و بعضاً خونین در درون خاندان و/یا شاه جدید با اعضای قدرتمند درمی‌گرفت.

خاندان‌ها

خانـدان‌ها، خانواده‌هـای بزرگـی بودنـد کـه از زمان‌های قدیم در حکومت نقش‌آفرینی کـرده بودنـد (ایمان‌پور، گیلانی۱۳۸۹). ساسانیان با حمایت تعدادی از همین خاندان‌ها به قدرت رسیدند و برخی از آنهـا با جنگ، تن به حکومت جدید دادند و بعضـی نـابود شدند (فرای، ۱۳۸۰: ۲۲۱_۲۲۰).

خاندان‌ها در ابتدا یک شاه محلی بودنـد و نیـروی نظامی متشکل از سواره‌نظـام و نیـروی کشـاورزان را داشتند که برحسب ضرورت آنها را به کار می‌گرفتند. حاکم کل کشور درواقع شاهِ شاهان (شاهنشـاه) بـود. خاندان‌ها معمولاً در مرکز، پست‌های خاصـی، نظـامی یا دیوانی، داشتند. اردشیر و شاپور منـاطقی را کـه بـا جنگ از شاهان محلی اشکانی گرفتند به افراد خانوادهٔ سلطنتی دادند و شاهان بعدی نیز از هر فرصت بـرای این‌گونه جایگزینی‌ها اسـتفاده کردنـد. از اوایـل قـرن پنجم، کارداران دولتی به مناطق اعـزام و نیـز در کنـار هر خاندان قرار گرفت و عنـوان «شـاه» از خانـدان‌ها حذف شد (پورشـریعتی، ۱۶۶:۱۳۹۸). آخـرین مـورد ایـن جـایگزینی، خانـدان لخمیـان در اواخـر عمـر ساسانیان بـود (فـرای، ۲۳:۱۳۶۳). درمجمـوع بعـد از اصلاحات انوشیروان، قدرت خاندان‌ها تضعیف شد و گرچه برخی از آنها یک نیروی اجتماعی محلی قـوی و صاحب نفود در مرکز بودند، تنها در مقـامی بودنـد که شاه به آنها داده بود.

روحانیان

در دولت‌های طبیعی، دین سازمان‌یافته رانت‌هـای مهمی را می‌آفریند که برای ایجاد ثبـات در ائتلـاف و برای تفاوت‌گذاشتن بین نخبگان و غیرنخبگان استفاده مـی‌شـود (نـورث و همکـاران، ۱۳۹۷ :۸۳-۸۴).

ساسانیان چون هم دارای مقام دینـی و هـم همجـوارِ جوامعِ کمابیش دین‌محور در میان‌رودان و خوزسـتان بودند، از ابتدا روی رانت‌های ناشـی از دیـن حسـاب کردند. در ابتدا این وجهٔ دینـی دولـت در خـود شـاه متجلی بود (لوکونین، ۶۶:۱۳۸۰)؛ امـا بـدون حضـور نخبگـان دینـی در ائتلـاف، ایـن جنبـهٔ ائتلـاف کامـل نمـی‌شـد؛ بـه همـین دلیـل بـین روحانیـان مـانوی و زرتشتی برای عضویت در ائتلاف، رقابـت بـه وجـود آمد (ویسهوفر، ۳۲۲:۱۳۹۶). این رقابـت بـا اقـدامات کرتیر در زمان بهرام دوم به حذف مانویان منجـر شـد (ویسهوفر، ۳۲۲:۱۳۹۶) روحانیان زرتشتی تا انتهـا بـا وجود برخی نوسانات، عضو شاخص ائتلاف ماندنـد. سهم رانت‌های دینی چنان بالـا بـود کـه هـر رقابـت سنگین بـرای تغییـرات در ائتلـاف، ماننـد اصـلاحات انوشیروان، با جنبش‌های مذهبی توأم بود.

دبیران (دیوان‌سالاران)

دیوان‌سالارن در هر شـرایطی وظـایفی ثابـت را بـر عهده داشتند که با تغییر شاهان، خللی در آن جایز نبود. گسـترش قلمـرو و رونـق اقتصـادی و تنـوع منـابع و مصارف باعث افزایش پیچیدگی و توسعهٔ نظام دیوانی و برجسته‌ترشدن نقش آنها در ادارهٔ امور شد؛ طـوری کـه وزیـر اعظـم عملاً زمـام قـدرت را بـا نظـارت شـاه در دسـت داشـت و هنگامی که پادشاه در سـفر یـا جنـگ بـود، نایـب‌السـلطنه محـسوب مـی‌شـد (گیرشـمن، ۱۳۷۲:۲۷۳؛ کریستن‌سن، ۱۷۲:۱۳۷۹). گرچه انوشیروان اختیار تعیین برخی مقامات دیـوانی را از بالـاترین مقـام دیوانی، سلب و خود در اختیار گرفت، ولی سیاست‌های او چنان جایگاه کلی نظام دیوانی را ارتقا داد که دبیـران به طبقات تعیین‌کننده مانند شاهزادگان رسـیدند (فـرای، ۳۴:۱۳۶۳؛ دیاکانوف، ۱۲۰:۱۳۴۶).

نظامیان حرفه‌ای

نیروهای نظامی در هر دولت طبیعی نقش اصلی را دارند. شاه و خاندان‌ها، قلب ائتلاف در اوایل دورهٔ ساسانی بودند که هرکدام نیروی نظامی خاص خود را داشتند. در ادامه نیروهای نظامی مستقر در دژهای مرزی زیر نظر دولت (شاه) به وجود آمد (نولدکه، ٦٦٣:١٣٥٨). انوشیروان، فرماندهی واحد نیروها را در مرکز منحل و کشور را به چهار ناحیه تقسیم و برای سه ناحیه یک فرماندهی، اسپهبد، تعیین کرد (Howard-Johnston, 2012:114). یک ناحیه تحت فرماندهی شاه باقی ماند (ویسهوفر، ٢٤٣:١٣٩٦). این اسپهدها گرچه «شاه» خوانده نمی‌شدند (کریستین‌سن ٣٩٤:١٣٧٨)، بالاتر از مرزبانان بودند و اختیارات وسیعی شامل اختیارات و امکانات یک فرماندهٔ نظامی و نیز یک استاندار معمولی را داشتند (Howard-Johnston, 2012:122). او با مزدبگیرکردن اسواران و نظم‌بخشیدن به ارتش، جنگ‌سالارن حرفه‌ای (مطلوب‌کاری، ٣٤٢:١٣٩٩) را ایجاد کرد. همچنین جنگجویان بیابان‌گرد که قبلاً گاهی به‌صورت متحد شاه در جنگ‌ها حضور داشتند (فرای، ٢٣٧:١٣٨٠)، توسط انوشیروان همراه با جنگجویان قبایل داخلی در ارتش وارد شدند (کریستین‌سن، ٤٩٢:١٣٧٨). فرماندهان این ارتش، که در اینجا نظامیان حرفه‌ای نامیده شده‌اند، عضو جدید ائتلاف شدند. آنها اغلب از خاندان‌ها بودند، اما مقام خود را از فرمان شاه می‌گرفتند و در رأس نظامیانی بودند که شغلی غیر از جنگ نداشتند؛ بنابراین در وهلهٔ اول به فرماندهان خود وفادار بودند؛ اما ممکن بود فرصت‌های بهتر شغلی را از دست ندهند؛ مثلاً برخی اسواران بعد از جنگ قادسیه تسلیم شدند (نولدکه، ٦٦٣:١٣٥٨). این فرماندهان بزرگ با در اختیار قرار داشتن نیروهای دائمی و ثروت و شهرت ناشی از موفقیت‌های نظامی، در شرایطی قرار گرفتند که حق دودمانی ساسانیان را نقض کردند و به رقیب شاه تبدیل شدند (کریستین‌سن، ١٣٧٨: ٢٦٨؛ Shayegan, 2013:811). این نظامیان در مواردی، بهرام چوبین و شهربراز شاه شدند و گاهی برخی از آنها، همچون ویستهم، سال‌ها بر سر آن جنگیدند. هرمز چهارم سعی کرد تا از قدرت اسوران بکاهد و دیگر سپاهیان را تقویت کند (نولدکه، ٣٨٨:١٣٥٨)؛ اما جنگ‌سالاران در اواخر ساسانیان مهم‌ترین نیرو در رقابت‌های سیاسی بودند (مطلوب کاری، ٣٤٤:١٣٩٩؛ فرای، ١٣٦٣: ٣٧٥؛ Shayegan, 2013: 811).

۵- تحولات دولت ساسانیان به‌عنوان یک دولت طبیعی

طول عمر ساسانی به پنج دوره تقسیم شد. وقایع شروع و پایان و برخی ویژگی‌های دوره‌ها در جداول ۱ و ۲ منعکس شده است. ترتیب و تاریخ حوادث در این بخش براساس (فرای، ۱۳۸۰) است؛ اما برای پرهیز از ارجاعات متعدد و تکراری در متن ذکر نشده است.

۵-۱- دورهٔ اول- شکل‌گیری دولت (۲۷۱-۲۱۶)

از دیدگاه این مقاله، شروع دورهٔ اول زمان ایجاد یک ائتلاف موفق، وقتی است که اردشیر، شاه فارس شد، یعنی زودتر از ٢٢٦ که خود را شاهنشاه نامید و پایان این دوره مرگ شاپور اول است. اردشیر خود فرماندهٔ عملیات نظامی بود و خاندان‌های اشکانی با رضایت یا از ناچاری، غلبهٔ او را پذیرفتند و یا جنگیدند و نابود شدند. او خود را از «دودهٔ ایزدان» می‌دانست و کاری کرد که آتشکده‌های موجود، نشانه‌ای از پیروزی او داشته باشند و بخش‌هایی از کشور را که با جنگ گرفته بود، به اعضای خاندان خود واگذار کرد (فرای، ۱۳۸۰: ٢٢٤). همچنین دستوراتی برای گردآوری متون دینی و ارائهٔ یک متن واحد از بین آنها داد. چه هدف این اقدامات را تضعیف اشراف (یارشاطر، ۱۳۸۰:۳۰۵) یا ایجاد

تمرکز قوای ملی در جنگ با رومیان (گیرشمن، ۱۳۷۲:۳۸۰)، یا مشروعیت‌بخشی به خود (ویستهوفر، ۱۳۹٦) بدانیم، نشان می‌دهد که کارکرد دین به‌عنوان یک فعالیت حیاتی جامعه برای ساسانیان شناخته‌شده بود. به این ترتیب آنها دولتی ازلحاظ میزان تمرکز و نقش دین متفاوت از اشکانیان را ایجاد کردند. برخی بین شکل‌گیری ساسانیان با صفویان و فاطمیان مشابهت قائلند (Daryaee, 2009:70).

اردشیر آن‌قدر سرزمین تسخیر کرد که خود را «شاهنشاه ایران» بنامد و چنان اعتباری داشت که پسرش شاپور را در پادشاهی خود شریک و مسئلهٔ جانشینی را پیش‌دستانه حل کرد.

در زمان شاپور اول، تلاش برای تصرف برخی سرزمین‌های جدید و واگذاری ادارهٔ آن به نزدیکان ادامه یافت؛ اما مهم‌ترین فعالیت‌های نظامی اردشیر و جانشینش، تهاجم به روم یا مقابله با آن بود. البته بسیاری از سرزمین‌ها به‌خصوص در منطقهٔ قفقاز و در شرق به‌صورت شاه‌نشین‌های مستقل در اختیار خاندان‌ها ماند (فرای، ۱۳۸۰:۲۲۷).

گرچه اقدامات اردشیر اول و شاپور اول برای ایجاد برخی شهرها و کوچ‌دادن برخی از نیروهای ماهر رومی به این شهرها درآمدهایی برای دولت حاصل کرد، منابع اصلی رانت در این دوره عملیات نظامی بود (فرای، ۱۳۸۰ :۲۳۲). شاه فرماندهٔ عملیات نظامی بود و بیشترین منفعت را می‌برد؛ با این حال مبالغ رانت دیگر اعضا، خاندان سلطنتی، فرماندهان نظامی و خاندان‌ها، چنان زیاد بود که آنها را به مشارکت در عملیات بکشاند و ائتلافی منسجم شکل گیرد.

با توجه به نقش دین و توجهی که اردشیر و شاپور اول به آن داشتند، بین نخبگان دینی برای عضویت در ائتلاف رقابتی ایجاد شد که یک‌سوی آن مانی و سوی دیگر کرتیر بود؛ ولی این رقابت به جایی نرسید که عضوی به ائتلاف اضافه شود.

با این حساب اعضای اصلی ائتلاف در این دوره شاه و خاندانش، منصوبان شاه به‌عنوان حاکم ایالت‌ها، فرماندهان نظامی و خاندان‌ها بودند و موبدان و دیوانیان نقش تعیین‌کننده‌ای نداشتند. شاه محور و عضو غالب ائتلاف بود؛ چون منشأ اصلی رانت بود و نیز پایگاه و ادعاهای دینی برای محدودکردن قدرت خاندان‌ها داشت. میزان و سهم اعضا از رانت و محوریت شاه باعث استحکام بسیار بالای ائتلاف بود. شروع همهٔ پادشاهی‌ها با ولیعهدی، پایانشان با مرگ طبیعی و میانگین عمر پادشاهی‌ها ۱۸/۵ سال، رتبهٔ دوم بین دوره‌هاست.

۵-۲- دورهٔ دوم- شکل‌گیری ائتلاف اصلی (۲۷۱-۳۷۹)

این دوره بعد از مرگ یک پادشاه مقتدر، شاپور اول، شروع و با پایان یک پادشاهیِ مقتدرانه و طولانی شاپور دوم به آخر می‌رسد. شروع دوره بر اثر رقابت بر سر جانشینیِ پادشاهِ مقتدر با برخی تنش‌های داخلی همراه شد و در حدود یک‌سوم اول آن چندین پادشاه در ائتلافی با تضعیفِ نسبیِ جایگاه پادشاه و انسجام کمی کمتر از قبل به قدرت رسیدند؛ اما دو سوم بعدی دوره، پادشاهی طولانی شاپور دوم است که از میانه‌های آن قدرت پادشاه فزونی گرفت و در پایان به اوج رسید.

ازلحاظ منابع رانت در یک‌سوم اول دوره با بازپس‌گیری بخش‌هایی از سرزمین‌های میان‌رودان توسط روم، منابع رانت مقداری کاهش داشت، ولی دیگر رانت‌های قبلی برقرار بود. تهاجم‌ها و شورش‌هایی در شرق اتفاق افتاد، ولی هر بار سرکوب شد. این شرایط تا میانهٔ پادشاهی شاپور دوم ادامه یافت تا اینکه موفق‌ترین عملیات نظامی علیه رومیان در سال ۲۷٦ اتفاق افتاد و انواع رانت‌های ناشی از

عملیات نظامیِ موفق ایجاد شد. ایجاد دیوارها و قلاع دفاعی در دورهٔ شاهان قبل از شاپوردوم در مقابل هجوم قبایل بیابانگرد و در زمان او در مقابل روم بود. احداث شهرها و مهم‌تر از همه، توسعهٔ زیرساخت‌های کشاورزی در دوران شاپور دوم انجام شد (فرای، ۱۳۸۰ :۲۳۸؛ Farahani 2020) و درنتیجه رانت ائتلاف افزایش یافت.

رقابت بر سر نمایندگی نخبگان دینی بین مانی، که با نظر مساعد شاپور اول دارای موقعیتی شده بود، و کرتیر در زمان بهرام اول با زندانی و کشته‌شدن مانی به نفع کرتیر تمام شد. کرتیر با سازمان‌دهی روحانیان در زمان بهرام دوم عضو مؤثر ائتلاف شد و با مدیریت او کار به جایی رسید که تاج شاهی را موبد موبدان بر سر شاه بگذارد، در حالی که قبلاً شاه مقام‌های موبدان را اعطا می‌کرد (فرای، ۲۳٤:۱۳۸۰). در زمان شاپور دوم دستگاه دینی همسنگ دربار شد که بعضی آن را با زمان صفویان مقایسه کرده‌اند (فرای، ۲۳۹:۱۳۸۰).

از ۸ جابه‌جایی پادشاهی در این دوره تنها ۲ جابه‌جایی، سرنگونی بهرام سوم و نرسه خشونت‌آمیز بود. پشتیبانان نرسه عمدتاً شاه‌نشین‌های مرزی بودند و در مناطق مرکزی پشتیبانانی نداشتند (فرای، ۱۳۸۰:۲۳۰). متوسط عمر پادشاهی ۱۳/۵ سال، رتبهٔ سوم بین دوره‌هاست. جایگزینی شاپور قبل از تولد، یا شاید خردسالی، نشان می‌دهد رانت‌های موجود و توازن قوا چنان بود که اعضا بر تداوم فعلی توافق داشتند.

درمجموع میزان خشونت در این دوره نسبت‌به دورهٔ قبلی بیشتر، اما از دوره‌های بعدی خیلی کمتر بود. در ابتدای این دوره ائتلاف مسلط همان ائتلاف قبلی، اما با تضیف جایگاه شاه بود؛ سپس روحانیان به ائتلاف اضافه و به عضوی مهم تبدیل شدند. قدرت شاه بعد از مدتی مجدداً افزایش یافت و به یکی از بالاترین نقاط اوج خود رسید.

۵-۳- دورهٔ سوم - ائتلاف شکننده (۳۷۹-۴۹۸)

آغاز دورهٔ سوم شروع پادشاهی اردشیر دوم و پایان آن برکناری جاماسب و شروع پادشاهی دوم قباد اول است. دوره با رقابت‌های جانشینی شروع شد و درنتیجهٔ آن موقعیت پادشاه تضعیف و در ادامه وضعیت بدتر هم شد. در طول این دوره به‌جز زمان بهرام گور، عملیات نظامی موفق در جنگ با بیزانس، که جای روم را گرفته بود، انجام نشد. هجوم قبایل بیابان‌گرد و شورش‌ها در شرق، کمابیش به‌صورت پیوسته ادامه داشت؛ عملیات نظامی علیه آنها معمولاً نه‌تنها رانتی نداشت، هزینه‌زا نیز بود. البته برخی اقدامات مانند احداث قلاع دنبال شد (Farahani, 2020:10) و جریان مالیات‌ها، عمدتاً کشاورزی، برقرار بود. وقوع خشکسالی در اواخر دوره، رانت کشاورزی را کم کرد و موجب هجوم قبایل بیابان‌گرد به هر دو امپراتوری ایران و بیزانس شد؛ طوری که برخی پادشاهان، به‌خصوص یزدگرد دوم، بیشتر در شرق حضور داشتند تا در تیسفون (فرای، ۲٤٥:۱۳۸۰). پیروز چند جنگ علیه بیابان‌گردان انجام داد؛ اما مجبور به پرداخت باج به آنها شد و درنهایت در یکی از این جنگ‌ها کشته شد. بلاش مدتی با نظر بزرگان سلطنت کرد و آنگاه قباد اول را بر تخت نشاندند و با فاصلهٔ کمی او را زندانی کردند و جاماسب را جایش گذاشتند. قباد فرار کرد و با همراهی هیاطله برگشت و در شرایطی دشوار، مجدداً شاه شد.

اهمیت دیوانیان در این دوره کم‌کم زیاد شد؛ اما ظاهراً جایگاهشان چنان نبود که موجب یا مستوجب خشونت باشد.

در این دوره به‌دلیل زیادنبودن رانت، اعمال خشونت زیاد بود؛ طوری که حکمرانی هیچ‌یک از یازده پادشاه این دوره، به‌جز یزدگرد دوم، به‌طور طبیعی پایان نیافت؛ البته بیشتر آنها به‌صورت توطئهٔ

قتل بود نه قتل یا براندازی بسیار خشونت‌آمیز. میانگین عمر پادشاهی‌های این دوره رتبهٔ چهارم بین دوره‌ها و برابر ۱۰/۸ سال، برابر میانگین کل پادشاهی‌های ساسانیان است.

در اواخر این دوره ساسانیان در پایین‌ترین نقطه بودند. خزانهٔ خالی ناشی از خسارت‌های شکست در برابر هیاطله و تغییرات سریع و خشونت‌آمیز پادشاهان، نشان‌دهندهٔ ناکارآمدی ائتلاف بود. رقابتی جدی بین دو گروه بر سر قدرت درگرفت که هرکدام باید بازوی دینی می‌داشتند. شاه همراهی با مزدکیان در مقابل خاندان‌ها، که احتمالاً ثروت زیادتری داشتند، و روحانیان زرتشتی را برگزید. ادعاهای مزدکیان و شاه دربارهٔ توزیع ثروت و از بین بردن امتیازات خونی و نَسَبی، در وهلهٔ اول ثروت و قدرت خاندان‌ها و در وهلهٔ دوم مشروعیت روحانیان زرتشتی را نشانه می‌رفت. مهم‌ترین اصلاحات در شیوهٔ کشورداری و تغییر در ائتلاف شروع شد.

۵-٤- دورهٔ چهارم- دولتِ تمرکزگرا (٤۹۸-٦۲۸)

آغاز این دوره با پادشاهی دوبارهٔ قباد و انجام آن برکناری و اعدام خسروپرویز است. دوره‌ای که ساسانیان به بیشترین قدرت، ثروت و وسعت قلمرو رسیدند؛ اما این آغازِ پایان ساسانیان شد. قباد قبلاً چارهٔ خزانهٔ خالی و موقعیت پایین پادشاه در مقابل قدرت و ثروت زیاد خاندان‌ها و روحانیان زرتشتی را در آن دیده بود که با مزدکیان هم‌نوا شود (گیرشمن، ۳٦۱:۱۳۷۲). در سایهٔ تهدید مزدکیان، او می‌توانست موازنهٔ قدرت را به نفع شاه بازآرایی و اصلاحات مدنظرش را اعمال کند؛ اما اجرای خواستهٔ مزدکیان دربارهٔ اشتراک ثروت و نابودی مزایای خونی نمی‌توانست خیلی ادامه یابد (نولدکه، ٦۷۵:۱۳۵۸). بازگشت قباد به قدرت با کمک نظامی قبایل بیابان‌گرد، فضایی جدید برای اصلاحات ایجاد کرد که انجام آنها موجب شروع رونق اقتصادی و درنتیجه افزایش رانت به‌خصوص برای شاه شد. با تسلط نسبی قباد بعد از برخی پیروزی‌ها در غرب، دیگر جولان مزدکیان خیلی لازم نبود. قباد مبارزه با مزدکیان را شروع کرد و انوشیروان، که هنوز ولیعهد بود، آنها را در پایتخت قتل‌عام کرد.

مهم‌ترین اصلاحات قباد و انوشیروان، اصلاح نظام مالیاتی، نظامی و دیوانی بود که وجه مشترک آنها کاهش قدرت و یا حذف برخی از اعضای ائتلاف و تمرکز تصمیمات مهم در دست شاه بود. در محاسبه و جمع‌آوری مالیات نقش خاندان‌ها به‌شدت تضعیف شد و اکنون توسط مأموران سلطنتی انجام می‌شود. با این اصلاحات تدریجاً نقش دهقانان افزایش یافت و آنها در مواردی به اشراف محلی تبدیل شدند (آذرنیوشه و صالحی، ۱۳۹۱). در اصلاحات نظامی با حذف فرماندهٔ کل نیروهای نظامی، قدرت شاه بیشتر شد، نظامیان به موقعیتی شبیه اقطاع‌داری در دورهٔ اسلامی رسیدند و لقب شاه برای هرکسی غیر از رأس دولت مرکزی حذف شد (اینوسترانتسوف، ۱۳٤۸: ٦٤). چنان‌که گفته شد، قدرت دبیر دبیران کاهش یافت و قدرت روحانیان تعدیل شد (فرای، ۳۳:۱۳٦۳؛ نولدکه، ٦۷۵:۱۳۵۸).

شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری‌های دولت در توسعهٔ کشاورزی به‌خصوص در میان‌رودان بسیار عظیم و بزرگ‌ترین سرمایه‌گذاری‌ها در جهان تا آن زمان بوده است (Farahani, 2020:7). عملیات موفق نظامی علیه بیزانس با رانت‌های درخور توجه در این دوره، بیشتر از دورهٔ قبل بود. انوشیروان در عملیات با همکاری ترکان، هیاطله را نابود کرد. رانت‌های حاصل از رونق کلی اقتصاد و افزایش جمعیت بر رانت‌های نظامی افزوده شد. درنتیجه ائتلاف مسلط و به‌خصوص

پادشاه در انتهای دوره به ثروتی افسانه‌ای دست یافتند که در بقیهٔ تاریخ زبان‌زد شد.

انوشیروان برای ایجاد سپاهی کارآمد، نیروی مزدبگیر نظامی را با حضور نیروی زبده از قبایل بیابان‌گرد ایجاد کرد. این نیروها دیگر جنگجویان تحت نظر خاندان‌ها نبودند و انتظار می‌رفت مطیع شاه باشند؛ اما بعداً و به‌خصوص وقتی پادشاه خود در جنگ شرکت نداشت، وفاداری آنها بیشتر به فرماندهانشان بود تا پادشاه. به این ترتیب فرمانده‌هان نظامی موفق، به فکر پادشاهی یا شاه‌گزینی افتادند (مطلوب‌کاری، ۱۳۹۹: ۳٤٤-۳٤۲)، به‌خصوص که بیشتر آنها هنوز عضو خاندان‌ها محسوب می‌شدند. بعد از مرگ انوشیروان، هرمز چهارم برای حفظ قدرت، قدرت اسوران زره‌پوش را در مقابل دیگر سپاهیان کاست (نولدکه، ٤۱٦:۱۳۵۸). او برخی شکست‌ها را بهانه کرد تا قدرت بهرام چوبین، فرماندهٔ مشهور و قدرتمند، را تعدیل کند. برکناری هرمز و جانشینی خسرپرویز توسط بزرگان، نتوانست جلوی بهرام، که عزم تصرف تاج و تخت کرده بود، را بگیرد. برای اولین‌بار پادشاهی از خارج خاندان ساسانی، گرچه فقط برای حدود یک‌سال، بر تخت نشست. خسروپرویز که به بیزانس گریخته بود، با کمک آنها مجدداً قدرت را به دست گرفت و افرادی را که احساس می‌کرد در مقابل قدرتش مقاومت خواهند کرد، به‌جز وستهم، یک فرماندهٔ دیگر، که گریخت و مدتی در کوه‌های البرز حاکم شد، از میان برداشت.

خسروپرویز تا مدتی سرگرم حل مشکلات شرق و برخی شورش‌ها شد و با بیزانس، با توجه به کمک آنها در کسب پادشاهی در صلح بود. بعداً برخی جابه‌جای‌های قدرت در بیزانس، بهانه و فرصتی شد تا فرماندهانش از چند جبهه دست به عملیات بسیار موفقیت‌آمیز بزنند. ادامهٔ حوادث، شاه و فرماندهان بزرگ را به جایی رساند که بهرام چوبین و هرمز چهارم رسیده بودند. برخی اختلافات بالا گرفت، شاه فرمان قتل شهروراز، بزرگ‌ترین فرمانده را داد و آتش جدال‌ها تا آنجا بالا گرفت که شهروراز به دشمن روی خوش نشان داد. هراکلیوس که موفقیت‌هایی به دست آورده بود، با همراهی یا حداقل عدم مقابلهٔ یک فرماندهٔ دیگر (پورشریعتی، ۱۳۹۸: ۲۷۳-۲۷۵)، بدون مانع چندانی تا نزدیک پایتخت پیش رفت؛ در پایتخت بزرگان شاه را برکنار و شیرویه را برتخت نشاندند، خسرپرویز اعدام شد و دولت ساسانی شروع به فروپاشی کرد.

شاهان این دوره قدرت و ثروت زیادی داشتند و خود را برتر از روحانیان زرتشتی می‌دانستند (مطلوب‌کاری، ۱۳۹۹:۳٤۱). آنها گرچه دین رسمی و آیین‌های آن را رعایت می‌کردند، نسبت‌به دیگر ادیان سخت‌گیری نداشتند. از زمان هرمز چهارم نخبگان دیگر ادیان، برخی مقامات دیوانی را به دست آوردند (McDonough, 2011:305).

تغییراتِ ائتلاف در این دوره شامل اضافه‌شدن نظامیان حرفه‌ای، تضعیف و حتی حذف برخی خاندان‌ها، اضافه‌شدن دبیران و تعدیل نسبی قدرت روحانیان زرتشتی بود.

گرچه متوسط عمر پادشاهی در این دوره، ۲۱/۷ سال، بیشتر از همهٔ دوره‌های دیگر است، فقط پایان پادشاهی انوشیروان مرگ طبیعی بود و ولیعهد مدنظرش بدون خون‌ریزی به پادشاهی رسید؛ بقیهٔ جابه‌جایی‌های قدرت، همگی با خون‌ریزی‌های زیاد همراه بود.

۵-۵- دروهٔ پنجم- زوال و فروپاشی ائتلاف (٦۵۱-٦۲۸)

دورهٔ پنجم دوره‌ای کوتاه با حوادثی متعدد و بزرگ است. از کودتا علیه ثروتمندترین شاه دولت

ساسانی، شاید تاریخ ایران، با وسیع‌ترین قلمرو در عمر حدود ٤٠٠ سالهٔ این خاندان تا قتل آخرین پادشاهِ تنها در مرو، فقط ۲۳ سال طول کشید. حوادث اصلیِ فقط در حدود ٤ سال اول رخ داد. تفسیر این حوادث یکی از بزرگ‌ترین مسائل تاریخ ایران است. در اینجا تفسیر این حوادث به‌عنوان نتیجهٔ رقابت بر سر همین ثروت و قدرت پادشاه بین اعضای عمدتاً نظامی ائتلاف مسلط ارائه می‌شود.

با قدرت و ثروتی که بعد از اصلاحات انوشیروان برای مقام پادشاه فراهم شد، رقابت شدید بر سر این مقام کاملاً مورد انتظار بود و وقتی مدعیان اصلی نظامیان بودند، حوادث خونین و سریع اتفاق افتادند. مالیات‌های دریافتی از مناطق میان‌رودان و ناحیه‌ای که پادشاه، سپهبد آن بود و موفقیت‌های عملیات علیه بیزانس، شاه را بسیار ثروتمند کرده بود. شاید با توجه به جبهه‌های متعدد جنگ، اینکه خسروپرویز در جنگ شرکت نداشت (نولدکه، ٦٧٧:١٣٥٨)، همین‌طور کاهش نیروی نظامی در پایتخت (نولدکه، ٥٥٤:١٣٥٨) معقول بود؛ اما این شرایط دست شاه را برای اعمال قدرت در مقابل فرماندهان حاضر در جبهه بست و آنها را به وسوسهٔ پادشاهی انداخت.

جدول ۱- دوره‌ها در دولت ساسانی برحسب تغییرات در ائتلاف مسلط

نام دوره	وضعیت ائتلاف مسلط	شروع	پایان	نام پادشاهان دوره
۱.دولت‌سازی (۲۱٦-۲۷۱)	به ترتیب ورود: شاه و خاندانش، فرماندهان، خاندان‌ها و منصوبان شاه در ایالت‌ها	اردشیرشاه فارس	پادشاهی هرمز اول	اردشیر اول، شاپور اول
۲. ائتلاف اصلی (۲۷۱-۳۷۹)	اضافه‌شدن روحانیان زرتشتی قدرت‌گیری تا حد تاج‌بخشی	پادشاهی هرمز اول	مرگ شاپور دوم	هرمز اول، بهرام اول، بهرام دوم، بهرام سوم، نرسه، هرمز دوم، آذرنرسی، شاپور دوم
۳.ائتلاف شکننده (۳۷۹-٤۹۸)	قدرت شاه در مقابل خاندان‌ها و روحانیان و کاهش رانت و شکننده‌شدن ائتلاف	مرگ شاپور دوم	برکناری جاماسب	اردشیر دوم، شاپور سوم، بهرام چهارم، یزدگرد اول، بهرام گور، یزدگرد دوم، هرمز سوم، پیروز، بلاش، قباد اول (۱)، جاماسب
٤.دولتِ مرکزگرا (٤۹۸-٦۲۸)	تضعیف خاندان‌ها، تعدیل روحانیان و اضافه‌شدن دبیران و نظامیان حرفه‌ای	برکناری جاماسب	اعدام خسروپرویز	قباد اول (۲)، انوشیروان، هرمز چهارم، خسروپرویز(۱)، بهرام چوبین، خسروپرویز (۲)
۵. فروپاشی (٦۲۸-٦٥۱)	نظامیان حرفه‌ای میدان‌دار ائتلاف	اعدام خسروپرویز	مرگ یزدگرد سوم	قباد دوم تا بوران‌دخت (۱۳ پادشاه) یزدگرد سوم

با پیروزی‌های بیزانس و عزل شاه و جانشینی شیرویه، اکنون این ثروت و مقام افسانه‌ای پادشاه بود که آتش رقابت خونین را در خاندان سلطنتی شعله‌ور می‌کرد. شیرویه، که در اواخر نظر شاه از او برای جانشینی برگشته بود، در کشتن هر رقیب بالقوه‌ای چنان کرد که با مرگش هیچ نامزد جدی پادشاهی در خاندان ساسانی وجود نداشت. چندین ائتلاف زودگذر با زدوبندهای موقت و سست بین چند تن صاحب شمشیر و اعضایی از خاندان ساسانی ایجاد شد؛ ولی هیچ‌کدام دوام نیافت. از سوی دیگر نظامیانِ اقطاع‌دار سال‌ها با قدرتی بالاتر از مرزبانان سنتی، حکومت محلی را تجربه کرده بودند و دلبستگی چندانی به دولت مرکزی نداشتند (فرای، ۲٦۸:۱۳۸۰). علاوه بر اینها، فشارهای ناشی از حملات عرب‌ها و ناتوانی در مقابله با آنها، شرایطی را فراهم کرد که در مدت کوتاهی بیش از ده انتقال قدرت انجام شد و هر

بار جمعی کشته شدند؛ به‌خصوص شهربراز جمع زیادی را کشت (نولدکه، ۵۸٤:۱۳۵۸). این آشفتگی‌ها بزرگان را بر سر انتخاب فردی از خاندان ساسانی خارج از پایتخت، یزدگرد سوم، به توافق رساند؛ اما نه او قوتی داشت و نه فشار عرب‌ها امکان بازیابی داد. با شکست در قادسیه و تاراج‌رفتن خزانه، آنچه برای رقابت و تصاحب باقی‌مانده بود، چندان نبود. بعد از جنگ نهاوند در ٦٤٢، عملاً ائتلاف از هم پاشید. جنگ‌های بعدی مقاومت‌های منفردانهٔ حاکمان محلی بود (فرای، ۲۷۰:۱۳۸۰). انگیزهٔ عرب‌ها زیاد و چشم‌انداز پیروزی آنها و پیوستگانِ ارتشِ ساسانی چنان بود که مانع مهمی برای پیروزی مهاجمان ایجاد نشد. یزدگرد چند سالی از جایی به جایی رفت و هر بار بخشی از نیروها و متحدانش را از دست داد تا تنها ماند و به قتل رسید.

جدول ۲- مشخصات دوره‌ها ازلحاظ میزان اعمال خشونت(۱) در جابه‌جایی قدرت

دوره	مدت (سال)	جابه‌جایی قدرت(۲)		شروع		پایان		
		تعداد	میانگین عمر	بی‌خشونت	با خشونت	مرگ	توطئهٔ قتل	قتل
اول	۵۵	۳	۱۸/۳	۳(ولیعهد)	–	۳	–	–
دوم	۱۰۸	۸	۱۳/۵	٦	۲	٦	–	۲
سوم	۱۱۹	۱۱*	۱۰/۸	۹	٤	۲	۵	۳**
چهارم	۱۳۰	٦	۲۱/۷	۱(ولیعهد)	۵	۲	۲(فرار)	۲
پنجم	۲۳	۱۳	۱/۸	۱	۱۲	۱	–	۱۲
کل	٤۳۵	٤۳	۱۰/٦	۲۰	۲۳	۱٤	۷	۲۱**

(۱) هرگاه اطلاعات کافی دربارهٔ میزان خشونت در جابه‌جایی قدرت وجود نداشته است، بی‌خشونت تلقی شده است.

(۲) قباد اول و خسروپرویز دوبار پادشاه شدند.

*دو مدعی قبل از شروع پادشاهی بهرام‌گور کشته شدند (فرای، ۲٤٤:۱۳۸۰)؛ اما چون شاه تلقی نشده‌اند در اینجا نیامده‌اند.

**کشته‌شدن پیروز اول در جنگ با هیاطله در محاسبات نیامده است.

٦- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این مقاله برای اولین‌بار از چارچوب مفهومی «نظم اجتماعی دسترسی محدود» و «دولت طبیعی» برای تفسیر تحولات دولت ساسانیان استفاده شد. درمجموع نتایج، قابلیت رضایت‌بخش آن را برای تفسیر این تحولات نشان می‌دهد. چنان‌که گفته شد، دولت طبیعی که بیشتر تاریخ بشر را شامل می‌شود، سازمانی هواداری با عضویت قدرتمندان عرصه‌های مختلف جامعه، ائتلاف مسلط، است که با محدودکردن دسترسی به منابع و فعالیت‌های ارزشمند، بیشترین رانت را برای خود ایجاد می‌کند. اعضای ائتلاف مسلط در طول دولت ساسانی شامل شاه و خاندانش، خاندان‌ها، روحانیان، دبیران و نظامیان حرفه‌ای بودند. منابع اصلی تولید رانت، مالیات، عملیات نظامی و ایجاد برخی زیرساخت‌ها بود. مدت بررسی‌شده از پادشاهی اردشیر در فارس تا مرگ یزدگرد است که با چهار واقعهٔ مرگ شاپورهای اول و دوم، پادشاهی دوبارهٔ قباد و برکناری خسروپرویز، به

پنج دوره تقسیم شد. با بررسی منابع رانت در هر دوره، تغییرات در ائتلاف متناظر با روند حوادث و تحولات خاص مانند جنبش مزدکیان، اصلاحات قباد و انوشیروان و فروپاشی ساسانیان تفسیر شد.

ائتلاف دورهٔ اول شامل شاه، خاندان ساسانی و نظامیانشان بود. شاه به‌دلیل نقشش در تولید رانت عملیات نظامی و ادعاهای دینی، تسلط کاملی بر ائتلاف داشت. با پیوستن برخی خاندان‌ها و تعیین افرادی از خاندان سلطنتی برای ادارهٔ بخش‌هایی از کشور، دولتی متمرکزتر و دینی‌تر از اشکانیان ایجاد شد (اینوسترانسف، ۹:۱۳٤۸). در دورهٔ دوم رقابت بین نخبگان دینی به نفع روحانیان زرتشتی پایان یافت و آنها عضو قدرتمند ائتلاف شدند. در آغاز دورهٔ سوم همین اعضا در قالب ائتلافی شکننده با شاهی ضعیف ادامه یافت که با افزایش نقش دیوان‌سالارن همراه بود. در اواخر این دوره، خشکسالی و هجوم قبایل بیابان‌گرد، ائتلاف را با مشکلات زیادی مواجه کردند. در آغاز دورهٔ چهارم شاه با همراهیِ موقت با مزدکیان و کمک هیاطله موفق شد خود را قدرت غالب ائتلاف کند. قباد و پسرش انوشیروان با اصلاحات مالیاتی، نظامی و دیوانی، دولتی ایجاد کردند که در ائتلافش دبیران عضو، خاندان‌ها تضعیف، قدرت روحانیان تعدیل، بیشتر نیروی نظامی مزدبگیر و نخبگان نظامی اقطاع‌دار شدند. این اصلاحات گرچه ثروت اعضای ائتلاف به‌ویژه شاه را افزایش داد، اعمال خشونت توسط نظامیان حرفه‌ای، که اکنون پول و نیروی وفادار داشتند، نیز توجیه‌پذیر شد. دورهٔ چهارم با خشونت بین شاه و نظامیان حرفه‌ای، برکناری و اعدام خسروپرویز پایان یافت. در آغاز دورهٔ پنجم، رقابت درونی خاندان ساسانی را تقریباً نابود کرد. با فشار تهاجمی عرب‌ها، عدم توافق بین نظامیان و تضاد مرکز و پیرامون، هیچ ائتلاف قدرتمندی شکل نگرفت و دولت ساسانی فروپاشید.

براساس چارچوب مفهومی فوق، وقتی رانت بیشتر و نقش شاه در تولید آن بیشتر باشد، ائتلاف مستحکم‌تر است. همچنین جانشینی یک پادشاه قدرتمند و ثروتمند می‌تواند باعث رقابت خشونت‌بار شود. تغییرات موقعیت شاه و رانت اقتصادی در دوره‌های مختلف و وجود پادشاهان قدرتمند، شاپور اول و دوم و انوشیروان و خسروپرویز، این انتظار را ایجاد می‌کند که ترتیب نزولی استحکام دوره‌ها، اول، چهارم، دوم، سوم و پنجم باشد. مطابق جدول ۲ و توضیحات قبلی، مشاهده می‌شود که ترتیب نزولی استحکام دوره‌ها دقیقاً مطابق انتظار است.

از دیدگاه تغییر موقعیت دیگر اعضای ائتلاف، به‌جز شاه که فوقاً بیان شد، می‌توان گفت نقش خاندان‌ها نوساناتی داشت؛ اما درمجموع کاهشی بود. روحانیان از بهرام دوم عضو ائتلاف شدند و در دورهٔ چهارم و پنجم قدرتشان کمی تعدیل شد. نقش دبیران تا اواخر دورهٔ سوم افزایشی، اما چندان نبود؛ تا اینکه از زمان انوشیروان تا آخر، عضو ائتلاف شدند. نظامیان حرفه‌ای بعد از انوشیروان به‌سرعت قدرت یافتند و در انتها بیشترین قدرت را داشتند.

این پژوهش در جهات مختلفی گسترش‌دادنی است؛ مثلاً استفاده از این چارچوب مفهومی برای انجام مطالعات مقایسه‌ای بین روم، ایران و چین مانند (Cosmo & Maas, 2018; Kim, 2018) یا به‌کارگیری آن برای دیگر دولت‌ها در تاریخ ایران.

منابع

آذرنیوشه، ع. و صالحی، ک. (۱۳۹۱). «دهقانان ایرانی در روند گذار از دورهٔ ساسانی به دورهٔ اسلامی»، *پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، ۱۱(٦)، ۱۶-۱.

ایمـــان‌پور, م. و گیلـــانی، ن. (۱۳۸۹). «نقـــش خاندان‌های کهن در فراز و فرود سلسـله‌های ایرانـی در دورهٔ ایران باستان». *پژوهش‌های تاریخی*. ۲(۳)، ٤۱-٥٦.

اینوسترانتســف، ک. (۱۳٤۸). *مطالعـاتی دربـارهٔ ساسانیان*، ترجمهٔ کاظم کاظم‌زاده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

بادامچی، ح.، غلامی، م.، (۱۳۹۲). «نگـاهی دیگـر بـه اصـلاحات مالیـاتی ساسـانیان در دورهٔ خسـرو انوشیروان»، *مسکویه*، ۸(۲٦)، ٤۹-۷۲.

پریخانیان، ا. (۱۳۸۰). «جامعه و قانون ایرانـی». در *تاریخ ایران. پژوهش دانشگاه کمبـریج (جلـد سـوم- قسمت دوم)*. گردآورنده: احسـان یارشـاطر، ترجمـهٔ حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ٦۹-۱۱.

پورشـــریعتی، پ. (۱۳۹۸) *افـــول و ســـقوط شاهنشاهی ساسانی: اتحادیهٔ ساسانی-اشـکانی و فـتح ایران به دست عرب‌هـا*. ترجمـهٔ آوا واحـدی نـوایی، برگرفته از https://fidibo.com/book/95786

پیگولوسـکایا، ن. و. (۱۳٦۷). *شـهرهای ایـران در روزگار اشکانیان و ساسانیان*، ترجمهٔ عنایت‌الله رضـا، تهران: علمی و فرهنگی.

جلیلیان، ش. (۱۳۹۷). «ستیز و سازش اهل البُیوتات و بزرگـان بـا پادشـاه در دورهٔ ساسـانیان از خیـزش ساسانیان تا پادشاهی قباد یکـم». *پژوهش‌هـای تـاریخی دانشگاه اصفهان*، پیاپی ۳۷، ۱۰(۱)، ۲۰۲-۲۲۳.

جلیلیان، ش. (۱۳۹٦). «ستیزهٔ خاندان‌های نژاده بـا انگـارهٔ حقّـایزدیِ شـهریاری ساسـانیان». *جسـتارهای تاریخی*، ۸(۲)، ۸۳-٥٥.

خسـروثانی، ا. (۱۳۹۹). «نقـدی بـر کتـاب زوال و فروپاشی شاهنشاهی ساسانی: اتحادیهٔ ساسانی ـ اشکانی و فتح ایران به دست عرب‌ها». *پژوهش‌نامهٔ انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، ۲۰(٦)، ۸۹-٦۷.

دریایی، ت. (۱۳۹٤). *شاهنشـاهی ساسـانی*. ترجمـهٔ مرتضی ثاقب‌فر، برگرفته از https://fidibo.com/book/64179.

دیاکـانوف م. م. (۱۳٤٦). *تـاریخ ایـران باسـتان*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

زرین‌کوب، ر. و پاشـازانوس، ح. (۱۳۹۰). «نظـام سیاسی ساسانی (۳۲٥-٥۷۹ م) و نظریهٔ پاتریمونیـال-بوروکراتیک ماکس وبر». *پژوهش‌های تاریخی*، ۳(۳)، ۹۹-۱۱۲.

شایگان، ح. (۱۳۷۹). «ساختار دولت و طبقات در دوران ساسانیان». *اطلاعات سیاسی و اقتصادی*، ۱٤۳ و ۱٤٤، ۳۱-۱٤.

فرای، ر. ن. (۱۳٦۳). *عصر زریـن فرهنـگ ایـران*. ترجمهٔ مسعود رجب‌نیا، تهران: سروش.

فرای، ر. ن. (۱۳۸۰). «تـاریخ سیاسـی ایـران در دورهٔ ساسانیان». در: *تاریخ ایـران. پـژوهش دانشـگاه کمبـریج (جلد سوم- قسمت اول)*. گردآورنده: احسـان یارشـاطر، ترجمهٔ حسن انوشه، تهران: امیرکبیر. ۲۱۷-۲۷٦.

طبـری ، ا. م. (۱۳٥۱). *تـاریخ الرسـل و الملـوک (بخش ایران از آغـاز تـا سـال ۳۱ هجـری)*. ترجمـهٔ صادق نشأت، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

کریستین‌سن، آ. (۱۳۷۸). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمهٔ رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.

گیرشـمن، ر. (۱۳۷۲). *ایـران از آغـاز تـا اسـلام*، ترجمهٔ محمد معین، تهران: علمی و فرهنگی.

لوکـــونین و. گ. (۱۳۸۰). «نهادهـــای سیاســـی، اجتماعی، و اداری، مالیات‌ها و داد و ستد». در: *تاریخ ایران. پژوهش دانشگاه کمبریج (جلد سـوم- قسـمت اول)*. گردآورنـده: احسـان یارشـاطر، ترجمـهٔ حسـن انوشه، تهران: امیرکبیر. ۷۱-۱٤٥.

مطلوب‌کـاری، ا. (۱۳۹۹). *درآمـدی بـر مبـانی مشروعیت در دولت ساسانی*، تهران: نگاه معاصر.

ملک‌زاده، ی. و خراشادی، س. (۱٤۰۰). «بازنگری دو

نظریه از سه گانهٔ پورشریعتی در کتاب: افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی اتحادیه ساسانی_ اشکانی و فتح ایران به دست عرب‌ها». *پژوهشنامهٔ انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، ۲۱(۸)، ۳۹۷-٤١٦.

مینوی؛ م. (١٣٥٤). *نامهٔ تنسر به کشنسب*، تهران: خوارزمی.

نورث، د.، والیس، ج. ج. و واینگاست ب. (۱۳۹۷). *خشونت و نظام اجتماعی: چارچوبی مفهومی برای تفسیر تاریخ مکتوب بشر*. ترجمهٔ بهنام ذوقی رودسری، تهران: شیرازه.

نورث، د.، والیس، ج. و واینگاست، ب. (١٣٩٦). *در سایهٔ خشونت: سیاست، اقتصاد و مسائل توسعه*. ترجمهٔ محسن میردامادی و محمدحسین نعمی‌پور، تهران: روزبه.

نورث، د. (۱۳۷۹). *ساختار و دگرگونی در تاریخ* اقتصادی. ترجمهٔ غلامرضا آزاد ارمکی، تهران: نشر نی.

نولدکه، ت. (۱۳۵۸). *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*. ترجمهٔ عباس زریاب خویی، تهران: انجمن آثار ملی.

ویسهوفر، ی. (١٣٩٦). *ایران باستان از ۵۵۰ پیش از میلاد تا ۶۵۰ پس از میلاد*. ترجمهٔ مرتضی ثاقب‌فر، برگرفته از https://taaghche.com/book/109446.

یارشاطر، ا. (۱۳۸۰) *تاریخ ایران پژوهش دانشگاه کمبریج (جلد سوم- قسمت دوم)*. ترجمهٔ حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.

30. Cosmo, N. D., & Maas, M. (2018). *Empires and exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the steppe, Ca. 250-750*. Cambridge University Press.

31. Daryaee., T. (2009). *Sasanian Persia Format: Hardcover*, New York, MacMillan Publishers.

32. Daryaee, T. & Rezakhani, K. (2017). The Sasanian Empire. In: *King of the Seven Climes A History of the Ancient Iran World (3000 BC – 651 CE)*, Edited Touraj Daryaee, Jordan Center for Persian Studies at the University of California, Irvine, 2017, pp. 155-197.

Daryaee, T. (2011). *The Oxford handbook of Iranian history*. Oxford University Press.

34. Farahani, A. (2020). Archaeology of the Sasanian Empire. *Encyclopedia of Global Archaeology*.

Kim, H. J. (2018). *Geopolitics in Late antiquity: The fate of superpowers from China to Rome*. Routledge.

McDonough, S. (2011). The Legs of the Throne: Kings, Elites, and Subjects in Sasanian Iran. In: *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives*.

Howard-Johnston, J. (2012). The Late Sasanian Army, in: T. Bernheimer & A. Silverstein, eds., *Late Antiquity: Eastern Perspectives*. Exeter: Short Run Press, p. 87-127.

Rubin, Z., (2016). KOSROW I ii. REFORMS, ***Encyclopædia Iranica***, online edition, available at http://www.iranicaonline.org/articles/kosrow-i-ii-reforms (accessed on 19 May 2016).

Scott, J. C. (2017). *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*. Yale University Press.

Shayegan, M. R. (2013). *Sasanian Political Ideology*. Oxford Handbooks Online.